

УДК 378 (374.1)

А. П. Вірковський,
кандидат педагогічних наук, доцент
(Житомирський державний університет імені Івана Франка)

ДИНАМІКА ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ОБДАРОВАНОСТІ ШКОЛЯРІВ

У статті визначено основні підходи зарубіжних та вітчизняних учених до виявлення динаміки інтелектуальної обдарованості школярів. Розкрито співвідношення інтелекту та творчості. Обґрунтовується думка про те, яким чином необхідно розвивати творчий потенціал школяра в умовах незначної кореляції між рівнем інтелекту й рівнем креативності. Підтримується ідея перспективного розвитку потенційно обдарованої особистості.

Раннє виявлення, навчання і виховання обдарованих дітей є одним із головних завдань удосконалення системи національної освіти. На сьогоднішній день в Україні вже напрацьовано значний фонд досліджень, пов'язаних із виявленням обдарованих дітей, розробляються програми допомоги реалізації їх здібностей. Про це свідчать Закон Верховної Ради України "Про позашкільну освіту" (червень 2000 р.), Укази Президента України "Про державну підтримку обдарованої молоді" та "Програма роботи з обдарованою молоддю на 2006-2010 рр.", метою яких є створення сприятливих умов для розвитку творчого потенціалу українського народу, пошуку, підтримки та стимулювання інтелектуально і творчо обдарованих дітей та молоді, самореалізації творчої особистості в сучасному суспільстві.

Дослідження проблеми обдарованості у західноєвропейській та американській педагогіці та психології займалися Дж. Гілфорд, Е. Торранс, Л. Термен, В. Штерн, Р. Кеттел, Дж. Рензуллі, Г. Гарднер, Ф. Монкс, А. Танненбаум та ін. Явище обдарованості досліджували впродовж ХХ століття вчені, педагоги, психологи Росії та України: Ю. Бабасва, С. Дерябо, В. Лебедева, Н. Лейтес, О. Матюшкін, В. Орлов, В. Панов, Б. Теплов, М. Холодна, В. Шадріков, В. Юркевич, С. Яковлєва, В. Ясвін (Російська Федерація); О. Антонова, В. Моляко, О. Музика, О. Кульчицька (Україна). Сьогодні під керівництвом академіка В. Моляка та його послідовників О. Кульчицької, М. Гнатка, О. Музики в Україні створена вітчизняна наукова школа, яка займається дослідженням проблеми обдарованості.

Довгий час прояви обдарованості ототожнювалися, передусім, із високим рівнем розвитку інтелекту, отже, обдарованими вважалися, передусім, діти, в яких у ранньому віці виявлявся випереджальний розвиток інтелекту. Саме тому першим із видів обдарованості, яка набула детального вивчення, стала саме інтелектуальна обдарованість. Однією із провідних сфер прояву обдарованості залишається *інтелектуальна сфера*. Інтелектуально обдарована дитина вирізняється гарною пам'яттю, жвавим мисленням, допитливістю, добре розв'язує різні завдання, логічно викладає свої думки, вміє практично застосовувати набуті знання. Ці школярі, як правило, мають значні, глибокі знання, вміють самостійно їх отримувати, зокрема, через вивчення додаткової літератури. Високий інтелект, розвинутий розум дозволяють їм легко засвоювати різні навчальні предмети, однак часто вони вибірково ставляться до вивчення шкільної програми. Можна виокремити два основних підтипи інтелектуальної обдарованості: виявлення, насамперед, загальних розумових здібностей без будь-якої спеціалізації, виявлення високих здібностей у певній спеціальній галузі знань.

Проте ця категорія дітей неоднорідна. Пропонуючи розрізняти категорії здібних дітей, Н. Лейтес виокремлює такі ознаки: прискорений розумовий розвиток, рання розумова спеціалізація, окремі ознаки непересічних здібностей [1: 155].

Дітям, що належать до першої категорії, притаманний високий темп навчання. Вони рано починають читати і писати (у 3-4 роки). Пізніше, захоплюючись якоюсь однією галуззю знань, швидко просуваються вперед. Іноді одне захоплення змінюється іншим, однак постійним залишається потяг до розумового навантаження. Другу категорію становлять діти зі спеціальними здібностями, в яких при звичайному рівні інтелекту спостерігається особливе тяжіння, інтерес до якого-небудь окремого навчального предмета (галузі науки чи техніки). Така дитина (часто починаючи з середніх класів) захоплюється математикою, фізикою, біологією, мовою чи літературою, історією або якимось іншим предметом. Вона може виділятися, значно випереджаючи своїх ровесників, легкістю засвоєння специфіки матеріалу, поглибленістю інтересу до нього. Уроки з інших предметів можуть її обтяжувати. До третьої категорії належать діти, які не випереджають однолітків за загальним розвитком, але відрізняються від них особливою своєрідністю розумової роботи, яка вказує на їхні неординарні здібності. Ця своєрідність полягає в особливій оригінальності й самостійності суджень, у неординарності думки щодо різних питань.

На думку О. Кульчицької [2], інтелектуально обдаровані діти, на відміну від своїх однолітків, відчують потребу в розумовому навантаженні, іноді надаючи їй перевагу перед різними видами матеріального заохочення: володіють високою загальною активністю розуму, налаштованістю до інтенсивних і напружених розумових зусиль; вміють легко мобілізувати сили для досягнення пізнавальної мети; відрізняються здатністю до зосередження, тривалої підтримки розумової напруги,

поновлення розумових зусиль; відчують потребу в поновленні й ускладненні розумового навантаження: схильні до класифікації, систематизації, засвоєння енциклопедичних знань; відрізняються глибоким розвитком формальних аспектів суджень та інтелекту: легко змінюють хід думок, продукують несподівані припущення, домисли, які характеризуються несподіваними зіставленнями, узагальненнями, що відрізняються оригінальністю; володіють значною розумовою самостійністю; характеризуються дуже високим темпом розумового розвитку.

Інтелектуально обдарованим дітям властива й специфіка когнітивного стилю навчання як динамічного аспекту способу вирішення пізнавальної задачі: полenezалежність, тобто перевага орієнтуватися на внутрішні джерела інформації, рефлексивність як висока диференціація пізнавальної інформації.

У пізнавальній сфері інтелектуально обдаровані діти характеризуються всепоглинаючою цікавістю, спрагою до інтелектуальної стимуляції: широким колом інтересів (водночас, вони пручаються "усебічному розвитку", з малих років виявляючи цікавість до якогось одного виду діяльності (музики, математики, спорту); здатністю з раннього віку розмірковувати над такими явищами, як смерть, потойбічне життя, релігійні вірування, філософські проблеми; інтересом до загадок, гри слів тощо; раннім мовним розвитком, швидким накопиченням словникового запасу, відмінною пам'яттю; здатністю легко справлятися з пізнавальною невизначеністю [2: 3].

М. Холодною запропоновано психологічну модель інтелектуальної обдарованості [3], яка дозволяє розрізнити ранню обдарованість, що є наслідком особливостей вікового дозрівання (феномен вундеркіндів), а також власне інтелектуальну обдарованість, яка пов'язана із екстраординарною інтелектуальною успішністю в реальній діяльності людини (феномен талановитості). На її думку, *власне інтелектуальна обдарованість* – це результат тривалого внутрішнього процесу побудови і зростання індивідуальних когнітивних ресурсів особистості, напрям якого визначається специфічними формами організації пізнавального досвіду людини, які характеризують унікальність її розуму.

Необхідність розвитку інтелектуальних здібностей дітей актуалізує проблему організації навчання розумово обдарованих школярів. Діти з високими розумовими можливостями характеризуються деякими загальними особливостями, які мають враховуватися під час розробки навчальних програм. До таких загальних особливостей належать:

– Здатність швидко схоплювати зміст принципів, понять, положень. Ця особливість вимагає широкого матеріалу для узагальнень. Прекрасні можливості в цьому плані представляє міждисциплінарний підхід.

– Потреба зосереджуватися на тих аспектах проблеми, які є цікавими для дитини. Ця потреба рідко задовольняється за умов традиційного навчання. Для її реалізації необхідно створювати спеціальні навчальні програми із застосуванням самостійної роботи, завдань відкритого типу, які сприяють розвитку необхідних пізнавальних умінь.

– Здатність помічати, міркувати, висувати гіпотези. Цілеспрямований розвиток вищих пізнавальних процесів у спеціальних навчальних програмах розвиває ці здібності на якісно новому рівні, дозволяє уникнути нескінченних повторень очевидного.

– Стурбованість, тривожність у зв'язку зі своєю несхожістю на однолітків. Включення до навчальних програм афективного компонента дає можливість дитині краще зрозуміти себе, інших, навчитися виражати себе і свої переживання, призводить до прийняття себе й інших.

У всіх без винятку інтелектуально обдарованих дітей яскраво виражена пізнавальна потреба, що полягає в пошуку нового знання, у задоволенні потреби в розумовій діяльності. Перші психологічні методики, спрямовані на діагностику інтелектуальної обдарованості, розробив А. Біне (1905 р.). Сьогодні з цією метою з успіхом застосовується багато методик, розроблених ученими. Серед найбільш розповсюджених можна назвати: малюнковий тест на інтелект (Франція, 1964, призначений для вимірювання загальних розумових здібностей у дітей 3-8 років), Векслерівська шкала інтелекту для молодших школярів (США, 1967, застосовується для визначення загальних розумових здібностей), шкала інтелекту Станфорд-Біне (1973, тест дозволяє виміряти розумові здібності як у дітей, починаючи з двоохрічного віку, так і у дорослих).

Проте найбільш популярними і доступними для діагностики інтелектуальних здібностей є методики, розроблені Г. Айзенком [4]. Тести призначені для виявлення рівня розвитку розумових здібностей. У них використовується словесний, цифровий і графічний матеріал у поєднанні з різноманітними способами формулювання завдань, що дозволяє найкраще оцінити IQ (Intellectual Quotient) досліджуваного. Кожен тест складається з 40 завдань і має часові межі для виконання (30 хвилин).

"Теорія інтелекту" Дж. Гілфорда стала основою для багатьох психолого-педагогічних концепцій (діагностики, прогнозування навчання і розвитку обдарованих дітей) у зарубіжній педагогічній теорії та практиці. Розглядаючи інтелект як інтегральну якість особистості, Дж. Гілфорд не обмежується вузьким уявленням про нього. Він знаходить кілька загальних, фундаментальних основ для численних реальних проявів (факторів) інтелекту і на цій основі класифікує їх [5].

Англійський вчений ХХ ст. Г. Гарднер знайшов раціональний вихід із цієї ситуації. Для здійснення індивідуального підходу варто знати, який тип інтелекту переважає в окремо взятої дитини. Так, він виділяв 9 типів інтелекту [5]:

– Вербально-лінгвістичний – здатність ефективно застосовувати слова в усній (ведучий, оратор, політик) або письмовій формі (журналіст, драматург, поет). Такий учень любить читати, писати, розповідати історії, грати в словесні ігри.

– Логіко-математичний – здатність виконувати індуктивний і дедуктивний умовиводи, класифікувати, прогнозувати, виявляти причинно-наслідкові зв'язки, вирішувати абстрактні проблеми та логічні головоломки, ставити запитання.

– Візуально-просторовий – здатність уявляти картини та образи, малювати, працювати над дизайнерським проектом (художник, скульптор, архітектор, садівник, інженер). Учні з розвиненим візуальним інтелектом здатні тонко сприймати кольори, лінії, форми та взаємозв'язки, що існують між цими елементами.

– Кінестетичний – здатність контролювати й інтерпретувати рухи, танцювати, бігати, стрибати, жестикулювати, керувати фізичними предметами (спортсмени, хірурги); містить в собі такі фізичні якості, як координація, баланс, спритність, сила, гнучкість.

– Музичний – здатність сприймати (подібно композитору), розпізнавати (подібно музичному критику), трансформувати (подібно композитору) й виражати (подібно виконавцеві) музичні композиції.

– Міжособистісний – здатність швидко розпізнавати й оцінювати настрої, наміри, мотивації та почуття інших людей, яка включає навички вербальної і невербальної комунікації, вміння згладжувати конфліктні ситуації й досягати консенсусу, здатність довіряти, поважати, керувати, мотивувати. На елементарному рівні даний тип інтелекту проявляється в тих дітей, які реагують на настрої оточуючих.

– Внутрішньоособистісний – здатність чітко сприймати себе (бачити власні переваги і недоліки), займатись самодисциплінуванням й самооцінкою.

– Натуралістичний – здатність навчатися за допомогою природи. Такі діти одержують задоволення від спілкування з природою, вони люблять спостерігати за пташками, колекціонувати метеликів і комах, доглядати за тваринами.

– Екзистенційний – здатність філософствувати, медитувати, вивчати історію, культуру, релігію, обговорювати "життєві питання".

За словами Гарднера, кожен з нас володіє декількома типами інтелекту, хоча в шкільній практиці традиційно цінують лише два: лінгвістичний та логіко-математичний. На жаль, більшість так званих тестів IQ та більшість освітніх систем сфокусовані на визначенні рівня розвитку саме цих двох типів інтелекту, що, на думку Гарднера, сильно звужує потенціал дитини в області навчання.

П. Торранс розробив тестову програму дослідження творчої обдарованості (так звана "ARp") [6]. Серед складових елементів обдарованості П. Торранс виділяє *творчі здібності* (швидкість, гнучкість, оригінальність, розробленість), *творчі вміння*, *творчу мотивацію та інтелектуальні здібності*, що переважають середньовіковий рівень. Творчість у його розумінні – природний процес, який породжується потребою людини у знятті напруження, що виникає у ситуації незавершеності та невизначеності. П. Торрансом розроблено визнані у всьому світі діагностики креативності для ідентифікації обдарованих дітей. Проте високі показники креативності, на його думку, ще не дають гарантії великих творчих досягнень у подальшому, а лише констатують певну ймовірність їх прояву. Максимальний же рівень творчих досягнень можливий лише за умови поєднання всіх трьох основних чинників. Відзначає П. Торранс і необхідність наявності в обдарованій особистості інтелектуальних здібностей, рівень розвитку яких переважає середньовіковий рівень.

Концепція Дж. Рензуллі [7] відзначає, що кількість обдарованих дітей може бути значно вищою, ніж за умов їх ідентифікації за допомогою тестів чи за їх інтелектуальними досягненнями. Розкриваючи досить докладно суть обдарованості як природного явища, Дж. Рензуллі виразно вказує напрямок педагогічної роботи з її розвитку. Зазначимо, що термін "обдарованість" замінений терміном "потенціал", що є свідченням того, що така концепція – своєрідна універсальна схема, яка застосовується для розробки системи виховання і навчання не тільки обдарованих, але і всіх дітей.

Н. Лейтес [1] пропонував розглядати не тільки категорії обдарованих дітей з високим IQ та з високим рівнем успіху до окремих видів діяльності, але й тих, хто має високий рівень креативності. Тобто, крім дітей з ранньою розумовою орієнтацією та дітей з прискореним розумовим розвитком він виділяв і третю групу обдарованих – дітей з окремими ознаками нестандартних здібностей. Ці діти не випереджають ровесників у загальному розвитку інтелекту і не демонструють яскравих успіхів у навчальних предметах, однак відрізняються особливими якостями окремих психологічних процесів (пам'ять, уява, оригінальність, неординарність рішень різних проблем).

Можна визначити певні тенденції у вивченні природи інтелектуальної обдарованості:

1. Перші спроби визначити природу обдарованості були зроблені В. Штерном, який ввів поняття "коефіцієнт інтелектуальності" – числовий показник рівня здібностей індивіда, згідно з віковими нормами.

2. Американські дослідники Дж. Гілфорд і Р. Кеттел критикували виокремлення лише інтелектуальної обдарованості. Термін "обдарованість" вони почали застосовувати не тільки до осіб з високим "коефіцієнтом інтелекту", але і до тих, які демонстрували високу креативність. Розуміння обдарованості як тільки інтелектуального розвитку не відповідає достовірному уявленню про розвиток можливостей особистості.

3. Г. Гарднер вважає, що кожна особистість володіє декількома типами інтелекту, хоча в шкільній практиці традиційно ціняться лише два: лінгвістичний та логіко-математичний. На жаль, більшість так званих тестів IQ та більшість освітніх систем сфокусовані на визначенні рівня розвитку саме цих двох типів інтелекту, що, на думку Г. Гарднера, сильно звужує потенціал дитини в області навчання. Г. Гарднер розробив методики типів інтелекту на основі своєї теорії.

4. На сучасному етапі важливою є концепція Дж. Рензулі, відповідно до якої кількість обдарованих дітей може бути значно вищою, ніж за умов їх ідентифікації за допомогою тестів чи за їх інтелектуальними досягненнями. На його думку, обдарованість є результатом взаємодії трьох характеристик: інтелектуальних здібностей (які перевищують середній, але не обов'язково сягають виключно високого рівня), креативності і наполегливості (мотивації).

5. Українські та російські дослідники (Н. Лейтес, О. Зазимко, А. Капська, О. Музика, В. Доротюк, В. Коваленко), автори "Робочої концепції обдарованості" (Д. Богоявленська та інші) вводять до класифікації видів обдарованості "потенційну обдарованість", яка привертає увагу педагогів до більшої кількості учнів, не дозволяє "упустити" жодного учня [1].

Деякі сучасні вчені вважають, що тільки 5 відсотків обдарованих – у всіх на очах, хоча насправді їх понад 20 відсотків від загальної кількості в групі (Л. Яковлева, Д. Векслер, П. Торранс, К. Лейн, В. Чудновський).

6. Важливою особливістю сучасного розуміння обдарованості в Україні та Росії є те, що вона розглядається не як статична, а як динамічна характеристика (Ю. Бабаєва, Д. Богоявленська, О. Савенков і ін.). Динамізм людини означає, що ті, хто зупинився в своєму розвитку зберігають потенційну можливість розвиватися далі при створенні для них відповідних умов [8]. В. Чудновський та В. Юркевич, спираючись на дослідження П. Торранса, констатували факт, що на практиці виявлено закономірність, коли серед молодих людей з рівнем розвитку вище середнього, які здебільшого не адаптуються у суспільство, існує набагато більше творчих людей ніж у традиційній молодіжній групі [6].

7. Методологічного значення у контексті нашого дослідження набувають принципи синергетичного підходу до нелінійного розвитку обдарованості. Важливим поняттям синергетики є "точки біфуркації", які виявляють стан *неврівноваженості, нестійкості, флуктуації*, що зумовлює можливість переходу системи в іншу якість, до нового рівня розвитку. Саме у точках біфуркації перед системою відкривається розмаїття варіантів шляхів розвитку, який вона обирає та продовжує поступовий розвиток до наступної точки біфуркації. При цьому, флуктуації можуть підсилюватися за рахунок випадкових зовнішніх впливів, які немовби "підштовхують" систему до вибору траєкторії подальшого розвитку.

Процес усвідомлення вириває людину з каузального полону актуальної даності і вона доповнює своє сьогодення потенційно-можливим (у майбутньому, уявному і мислимому), коли актуальне і потенційне не просто є рівнобіжними, а мисляться і відтворюються в одній буттєвій площині. Межі людського буття розширюються, а звичка об'єднати думку і дію приводить до того, що сама думка про віртуальне робить це віртуальне дійсним як у сфері людського організму, так і у зовнішньому середовищі.

Сучасні вчені починають розглядати особистість та її існування у квантовому світі. Тобто, світ для особистості існує як би в 2-х вимірах. Перший – своєрідне квантове задзеркалля, в якому існує "можливо – потенційний" стан особистості. Другий – це реальна особистість в реальному світі, в якому не має місце невизначеності [5].

Таким чином, в умовах неперервної освіти в інформаційному суспільстві стрибкоподібний розвиток акмеології та синергетики на початку ХХІ століття надає можливість успішно вирішити проблему актуалізації потенційно обдарованих особистостей. Потенційно обдаровані особистості розглядаються в науці як "здатні до переходу з можливого (потенційного) в актуальний стан", це стан переходу буття з можливого в дійсне. Тому виникає необхідність організувати можливості для розвитку обдарованості на всьому протязі життєдіяльності особистості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Лейтес Н. С. Не упрощать проблему / Н. С. Лейтес // Вопросы психологии. – 1990. – № 4. – С. 155–158.
2. Кульчицька О. І. Специфіка дитячої обдарованості / О. І. Кульчицька // Обдарована дитина. – 2001. – № 1. – С. 3–10.
3. Холодная М. А. Психологические механизмы интеллектуальной одарённости / М. А. Холодная // Вопросы психологии. – 1993. – № 1. – С. 32–39.

4. Айзенк Г. Ю. Интеллект : новый взгляд / Г. Ю. Айзенк // Вопросы философии. – 1999. – № 1. – С. 111–131.
5. Московський А. В. Свідомість та фізичний світ / А. В. Московський, І. В. Мирзалис. – М. : МНТЦ ВЕНТ, 1995. – 125 с.
6. Чудновский В. З. Одарённость – дар или испытание / В. З. Чудновский, В. С. Юркевич. – М. : Знание, 1990. – 80 с.
7. Рензулли Дж. Модель обогащающего школьного обучения / Дж. Рензулли ; [под ред. Д. Б. Богоявленской] // Основные концепции одарённости и творчества. – М., 1997. – 268 с.
8. Анциферова Л. Н. Психология формирования и развития личности / Л. Н. Анциферова // Человек в системе наук. – М. : Наука, 1989. – С. 26–434.
9. Практический интеллект / [под ред. Р. Дж. Стернберга]. – СПб : Питер, 2002. – 265 с.

Матеріал надійшов до редакції 06.06. 2011 р.

Virkovskiy A. P. Динамика интеллектуальной одаренности школьников.

В статье определяются основные подходы зарубежных и отечественных ученых к выявлению интеллектуальной одаренности у школьников. Раскрывается соотношение интеллекта и творчества. Обосновывается мысль о том, каким образом необходимо развивать творческий потенциал школьника в условиях незначительной корреляции между уровнем интеллекта и уровнем креативности. Поддерживается идея перспективного развития потенциально одаренной личности.

Virkovskiy A. P. The Pupils' Intellectual Genius Dynamics.

The article determines the foreign and national scientists' main approaches towards the pupils' intellectual genius signification, reveals the correlation of the intellect and creativity. The idea dealing with the development way of the pupils' creative potential in the terms of negligible correlation between the intellectual and creative levels is considered. The idea of the potential gifted personality's perspective development is supported.